

Put ka pravdi

FORENZIČKE ISTRAGE U SLUČAJEVIMA KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA

HUMANITARNI I PRAVNI POSTUPAK

Dr Đorđe Alempijević *Asistent na Katedri za sudska medicinu, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu*

Čak i u praksi međunarodnih timova, poznati su slučajevi u kojima je primat davan pravnom nad humanitarnim aspektom istrage, što je u znatnoj meri uticalo na proces identifikacije posmrtnih ostaka i rasvetljavanja sudsbine nestalih lica

Cilj ovog prikaza je da se iznesu i objasne osnovne postavke o tome kada se vrše forenzička (sudskomedicinska i antropološka) istraživanja u vezi sa masovnim ubistvima i protivpravnim pogubljenjima. Takođe, biće reči o ekshumacijama u kontekstu slučajeva kršenja ljudskih prava i o tome koji se sve koraci moraju preduzeti pre otpočinjanja ovakvih operacija.

Forenzičke istrage u vezi sa masovnim ubistvima u ratu i u oružanim sukobima ne treba vezivati samo za prostor bivše Jugoslavije. Prvi primer međunarodne forenzičke istrage je svakako istraga masakra u Katinskoj šumi u toku Drugog svetskog rata kada su sovjetske jedinice pogubile veliki broj zarobljenih oficira poljske armije. Nakon okončanja Drugog svetskog rata i u periodu hladnog rata, međunarodnih forenzičkih istraga gotovo da nije bilo sve do 80-tih godina prošlog veka. Tada se pojavljuje veći broj organizacija, npr. u zemljama Južne Amerike – Argentinski tim forenzičkih antropologa (Argentine Forensic Anthropology Team - EAAF) i u SAD pod okriljem organizacije Lekari za ljudska prava (Physicians for Human Rights – PHR) ili Američke akademije za razvoj nauke (American Academy for Advancement of Science - AAAS). Ovi i brojni drugi forenzički timovi obavili su na desetine međunarodnih istraga uključujući i ekshumacije na prostorima bivše Jugoslavije, u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na teritoriji Kosova i Metohije.

Zašto su potrebne forenzičke istrage

Uobičajeno je da se kriminalistička i/ili humanitarna istraživanja započnu u nekoj od sledećih situacija:

- a) Nakon počinjenih ubistava kada je potrebno poslati specijalizovani tim u određeno područje kako bi se izvršila istraga (priključanje svedočenja, razgovori sa rođinom žrtava, izviđanje na mestu sahranjivanja i dr.). U tom periodu moguće je da pristup na određeno područje bude opasan po članove tima. Takođe, ponekad je moguće da se, ukoliko država u kojoj je došlo do incidenta ima funkcionalan pravosudni sistem i stručnjake za sudska medicinu, u određenom području već vodi istraga.
- b) Kada se slučajno otkrije zajednička grobnica ili mesto skrivenog sahranjivanja (dispozicije posmrtnih ostataka), najčešće u postkonfliktnom periodu a pretpostavljeni incident koji je doveo do smrti ljudi počinjen je pre relativno dužeg vremena.
- c) Kada Komisija za istinu (i pomirenje) ili istražni i pravosudni organi započinju istragu, obično nakon uspostavljanja novih organa vlasti po okončanju konflikta.
- d) Na posletku, znatno ređe, same porodice nestalih lica započinju ekshumacije bez pomoći vlasti i podrške eksperata.

U bilo kojoj od navedenih situacija specijalisti za sudska medicinu, antropolozi i arheolozi svojim učešćem pomažu pri ekshumacijama i pregledu posmrtnih ostataka. Na taj način obezbediće se adekvatno priključanje objektivnih dokaza u istražnom postupku koji, pored ostalog, doprinose ostvarivanju prava porodica nestalih lica da saznaju, odnosno da dobiju odgovarajuće informacije o svojim nestalim srodnicima.

Međutim, veoma često ovakvi incidenti se događaju na teritoriji nerazvijenih zemalja, u zabačenim krajevima, što veoma otežava forenzičke istrage. Stoga ne postoji identičan pristup ovakvim istragama (na primer prostori bivše Jugoslavije i Demokratske Republike Kongo ili Ruande), već je svaku istragu potrebno definisati u skladu sa određenim okolnostima i kontekstom.

Bez obzira na to, neophodno je pridržavati se izvesnih minimalnih standarda prilikom ekshumacije i pregleda posmrtnih ostataka. Idealno je kada je pri ekshumaciji moguće angažovati arheologe. U ostalim slučajevima, kada pri iskopavanju posmrtnih ostataka pomažu npr. vatrogasci, policajci, dobrovoljci i sl., postoji opasnost da se izvesni dokazi unište ili da se propusti njihovo fiksiranje i prikupljanje. U takvim situacijama, kada nema dostupnih arheologa, neophodno je licima koja vrše iskopavanje pružiti izvesne

osnovne informacije o procesu i načinu rada.

Mnogo je opasnije da se pregled ekshumirajih posmrtnih ostataka prepusti nedovoljno stručnim, a naročito nekvalifikovanim licima. Stoga je opšta preporuka da se ne vrše ekshumacije, odnosno da se, po mogućnosti, tela čuvaju, odnosno da se ne pregledaju sve dok ne budu dostupni odgovarajući stručnjaci.

Ne samo tehnička operacija

Uzimajući u obzir psihološke, pravne, političke, ekonomski i humanitarne aspekte ekshumacija, - identifikacija ljudskih posmrtnih ostataka, ako je moguća, predstavlja nezaobilazni početak svake istrage. Ono što se na prvi pogled može činiti kao čisto naučni i tehnički zahvat često može poprimiti nejasne dimenzije, uključujući često i neočekivane etičke dileme. Stoga je ova pitanja neophodno postaviti vlastima (lokalnim ili međunarodnim) koje sprovode proces ekshumacije pre no što on i započne.

U mnogim situacijama, naročito kada misije Organizacije Ujedinjenih Nacija zahtevaju istrage, na samom početku nije jasno da li će proces predstavljati deo sudske istrage u skladu sa krivičnim zakonodavstvom, ili se radi samo o humanitarnoj operaciji iskopavanja posmrtnih ostataka. Takođe, potrebno je imati na umu da, ukoliko se ekshumacije na nekoj teritoriji vrše kroz mandat i aktivnosti međunarodnih organizacija, uvek treba uključiti lokalne vlasti i istražne organe, posebno ukoliko će se ovi slučajevi procesuirati pred domaćim sudovima. Stoga je neophodno da misija OUN ima u vidu ova pitanja pre no što se na određeno područje uputi tim forenzičkih stručnjaka. Pored navedenog neophodno je definisati i ostale vitalne aspekte istrage uključujući npr. obezbeđenje dokaza i njihovog kontinuiteta, kontrolu područja na kojima se nalaze sahranjeni posmrtni ostaci, kao i u čijoj se nadležnosti nalaze posmrtni ostaci nakon ekshumacije.

Nije uvek slučaj da se podudaraju ciljevi istrage i očekivanja i želje porodica nestalih lica. Stoga je veoma važno razumeti želje članova porodica nestalih lica i nije prihvatljivo da se podržavaju nerealna očekivanja, posebno u pogledu mogućnosti da će biti moguća identifikacija svih ekshumiranih posmrtnih ostataka, odnosno da će se sva odgovorna lica identifikovati i izvesti pred lice pravde.

Potrebno je imati na umu da ponekad nije moguće u potpunosti primeniti sve faze uobičajenih kriminalističkih istraga u kontekstu u kome je došlo do kršenja ljudskih prava, a neretko potrebno je imati u vidu i određene kulturno-istorijske i religijske specifičnosti.

Tri faze u istrazi

Svaku istragu neophodno čine sledeće tri faze:

- a) Preliminarna istraga: razgovori sa svedocima, članovima porodicama nestalih lica, predstavnicima vlasti itd. Cilj je da se prikupe i analiziraju eventualno dostupni dokumenti u vezi sa određenim događajem koji će se istraživati. Takođe, potrebno je razumeti odgovarajući lokalni kontekst (npr. etničke, verske i političke odnose u zajednici) i samu dinamiku konflikta. U ovoj fazi se obično formira baza podataka kako bi se kasnije omogućile lakše provere podataka i izvodile određene hipoteze o slučaju.
- b) Arheološka istraga uključuje posetu mogućem mestu sahranjivanja posmrtnih ostataka, razgovore sa svedocima sahranjivanja, samo iskopavanje posmrtnih ostataka i drugih pridruženih dokaza uz sačinjavanje odgovarajuće dokumentacije.
- c) Neposredni pregled ekshumiranih posmrtnih ostataka i potrebne laboratorijske analize kako bi se utvrdio uzrok smrti i izvršila identifikacija.

Od značaja je da se pojedine faze odvijaju po navedenom redosledu, naime, pre samog iskopavanja potrebno je imati odgovarajuće pretpostavke za identifikaciju jer posmrtnе ostatke nije moguće identifikovati ukoliko nedostaju odgovarajuće informacije za koje se ponekad, čak i veoma očigledno, organi vlasti koji nalažu vršenje ekshumacije ne brinu u dovoljnoj meri.

Pre nego što se tim forenzičkim eksperata uputi na neki teren potrebno je da se ova tri aspekta jasno definišu, a naročito u pogledu sledećeg:

VREME: da bi se realizovala preliminarna ili detaljna forenzička istraga potrebno je vreme i dobra organizacija. Stoga nije poželjno slati forenzičke eksperete na teren na nekoliko dana jer takvi rezultati neće biti zadovoljavajući.

BEZBEDNOST: neophodno je obezbediti sigurnost za svedoke, istražni tim i samo mesto na kome se vrši iskopavanje. U situacijama kada se istrage vrše na zahtev OUN, vojnici mirovnih snaga obezbeđuju učesnike i mesto. Nije neuobičajeno da (posebno kada se istrage sprovode u zabačenim regionima), po njihovom okončanju i povlačenju obezbeđenja, porodice i svedoci, naročito ako su pružali pomoć pri istrazi, bivaju izloženi pritiscima i zastrašivanju od strane počinilaca koji se često nadju u blizini.

Kada su u pitanju mesta sahranjivanja – grobovi, nužno je da se po započinjanju njihovog otvaranja obezbedi dvadesetčetvoročasovna zaštita i nadzor kako ne bi došlo do uništavanja posmrtnih ostataka i drugih dokaza.

LOGISTIKA: pre otpočinjanja rada forenzičkog tima neophodno je rešiti pojedine probleme kao što su prevoz do mesta iskopavanja, način komunikacije, obezbeđivanje vode, smeštaja za članove tima kao i uslova u kojima će se vršiti pregled ekshumiranih posmrtnih ostataka, te njihovo čuvanje pre, odnosno nakon izvršenog pregleda. Takođe, potrebno je obezbediti odgovarajuće uslove za čuvanje dokaza prikupljenih u toku istrage.

Kako bi se postigli što bolji rezultati i uštedelo vreme i resursi uvek je preporučljivo poslati preliminarnu forenzičku misiju kako bi načinila uvid u stanje na terenu. Za vreme trajanja ove misije, obično u toku dve – tri nedelje, razviće se sledeće aktivnosti:

- a) Sastanak sa članovima tima, prikupljanje svih raspoloživih izveštaja i dokumenata o događaju koji je predmet istrage, logističke i bezbednosne pripreme kako bi se obišlo mesto i utvrdili ciljevi, odosno zadaci istrage.
- b) Poseta području na kome će se sprovesti istraga u toku koje će se izvršiti razgovori sa članovima porodica nestalih lica kako bi se prikupili podaci neophodni za identifikaciju posmrtnih ostataka. Potrebno je obaviti razgovor sa ljudima koji su neposredno vršili sahanjivanje, obići samo mesto sahranjivanja i sačiniti mapu – skicu lica mesta. Na licu mesta potrebno je otvoriti probne rovove (sonde) kako bi se proverilo da li se na tom mestu nalaze posmrtni ostaci. Potrebno je utvrditi koja će oprema biti neophodna za predstojeći rad.
- c) Ostvarenje kontakta sa lokalnim stručnjacima (ekspertima) kako bi se utvrdilo da li oni mogu da učestvuju u istrazi i proverio nivo njihove stručnosti i obučenosti i načinili dogovori za obuku u budućnosti, ukoliko budu potrebne.
- d) Izrada izveštaja o zatečenom stanju i preporuka za postupanje u budućnosti.

Kada se sve ovo sprovede vlasti moraju da utvrde da li je detaljna forenzička istraga (misija) neophodna kako bi na pravilan način, sa što manje oštećenja, bili ekshumirani i pregledani posmrtni ostaci.

Dakle, preliminarnom forenzičkom misijom moguće je obezbediti samo manji broj podataka koji može da potkrepi ili opovrgne podatke koji su prikupljeni putem svedočenja. Na primer, ako je prema svedocima 500 ljudi ubijeno u jednom incidentu, u toku preliminarne forenzičke istrage utvrdiće se da postoje mesta sahranjivanja, otvorice se jedan ili dva groba kako bi se utvrdilo da li se u njima nalaze posmrtni ostaci, da li su osobe sahranjene u civilnoj ili vojnoj odeći, kako bi se, na osnovu toga, utvrdili životna dob i pol žrtve, povrede i dr. U ovoj fazi to je dovoljno budući da će kasnije pri detaljnoj forenzičkoj istrazi biti otvoreni grobovi, te pregledani i analizirani posmrtni ostaci, uz znatno više vremena i na egzaktniji način.

Važno je imati na umu da detaljna forenzička misija predstavlja složenu operaciju koja uključuje i odgovarajuće elemente logike. Ova faza će u velikoj meri zavisiti od stanja posmrtnih ostataka. Na primer:

- a) Nedavna ubistva: većina tela još nema izražene lešne promene, prisutna su meka tkiva i neophodno je imati odgovarajuću prosekturu sa hladnjачama za čuvanje posmrtnih ostataka.
- b) Stari (davnašnji) slučajevi: tela su u potpunosti skeletizovana tako da nema posebnih rizika i obično nije potrebna specijalna prosektura.

Ilustracije radi, da bi se, na primer, ekshumirala masovna grobnica u kojoj se nalaze tela 20 ljudi ubijenih oko mesec dana pre sahranjivanja, dakle, tela sa očuvanim mekim tkivima, šestočlanom ekspertskom timu potrebno je najmanje deset radnih dana. Da bi se kompletirali pregledi ovih tela može biti potrebno još oko deset dana. Forenzička istraga ne podrazumeva samo iskopavanje i prebrojavanje tela.

Forenzičke, odnosno sudskomedicinske istrage masovnih grobnica predstavljaju složene operacije koje se izvode u okviru ili za potrebe pravne (legalne) istrage nekog događaja koji je rezultirao smrću većeg broja lica, u kontekstu oružanog sukoba ili situacije unutrašnjeg nasilja. Pored toga, forenzičke istrage čine značajan element u procesu identifikacije posmrtnih ostataka. U praksi, čak i u praksi međunarodnih timova, poznati su slučajevi u kojima je primat davan pravnom nad humanitarnim aspektom istrage, što je u znatnoj meri uticalo na proces identifikacije posmrtnih ostataka i rasvetljavanja sudsbine nestalih lica u vezi sa oružanim sukobima i situacijama unutrašnjeg nasilja. Postupajući na ovaj način, forenzički stručnjaci, odnosno pre svega organizatori i rukovodioci stručnih timova, ne čine u odgovarajućoj meri napore kako bi porodice nestalih lica dobile pravovremene i adekvatne informacije o sudsbi svojih nestalih članova. Potrebno je imati na umu da je Međunarodni komitet Crvenog Krsta još 2003. godine promovisao koncept „prava“ porodica da saznaju sudsbinu svojih nestalih članova i da je, pored privođenja pravdi prekršilaca zakona koji se smatraju odgovornim za smrti ljudi u oružanim sukobima i situacijama unutrašnjeg nasilja, ovo takođe značajan aspekt pristupa istragama.

1 Za više informacija pogledati <http://www.katyn.org.au/naziphotos.html>

2 Razlikovanje između pravnog i humanitarnog aspekta istrage je važno stoga što je u izvesnim slučajevima nemoguće imati lokalne ili međunarodne predstavnike zadužene za istraživanje, odnosno posmrtni ostaci se iskopavaju jedino u cilju njihove predaje porodicama.

3 Kada je reč o "specijalnim timovima" misli se ne samo na forenzičke i kriminalističke stručnjake, već i na pravne stručnjake (sudije) i policajce koji mogu da prikupljaju informacije, saslušavaju i prikupljaju iskaze, analziraju društveni kontekst itd.

<http://www.icrc.org/Web/Eng/siteeng0.nsf/iwpList74/A0DD005BD5ED1D89C1256BF9004A43DE>